

21. Genepp, A. (1999) "The Rites of Passage", *Obriady perekhoda: Sistematicheskoe isuchenie obriadov*, Translated by Ivanova, Yu.V. and Pokrovskaja, L.V., Vostochnaia literatura, Moscow, Russia.
22. Jung, K.G. (1997) "Soul and myth: six archetypes", *Dusha i mif: shest arkhetipov*, Translated by Spektor, A.A., Harvest, Minsk, Bielorusia.

УДК 821.161.2: 398 (+161.2) «17»

«УСТНОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ» ЗАПОРОЖЦЯ МИКИТИ КОРЖА ЯК ФАКТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Іваннікова Л.І., к. філол. н.

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, Україна
i.pawlenko2011@yandex.ua*

У статті йдеться про наукове значення першого в історії української фольклористики запису фольклорної прози – усних оповідань колишнього запорожця Микити Коржа. Автор приділяє увагу історіографії досліджуваної проблеми, історії запису та публікації цих оповідань, динаміці зміни методики польової роботи, постатям записувачів, текстологічному аналізу зафіксованих зразків. Методика запису цих оповідань тягнє до літературної традиції XVIII ст.: записувач вдавався до переказу тексту літературною російською мовою. Значна увага в статті приділяється історії запису та публікації оповідань Коржа, їх культурологічному значенню, постатям записувачів – архієпископа Гавриїла (Розанова) та архімандрита Якова (Вечеркова), автор досліджує й історіографію «Устного повествования», освітлює його значення в історії української фольклористики.

Ключові слова: історія української фольклористики, регіональні дослідження фольклору, прозові фольклорні нарративи, методика польової роботи, едиційна практика.

«УСТНОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ» ЗАПОРОЖЦА НИКИТЫ КОРЖА КАК ФАКТ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Иванникова Л.И.

*Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рильского
НАН Украины, ул. Михаила Грушевского, 4, г. Киев, Украина
i.pawlenko2011@yandex.ua*

В статье рассматривается научное значение первой в истории украинской фольклористики записи фольклорных прозовых нарративов – устных повествований бывшего запорожца Никиты Коржа. Автор уделяет внимание историографии исследуемой проблемы, истории записи и публикации этих рассказов, динамике методики полевой работы, личностям собирателей и текстологическому анализу зафиксированных образцов.

Ключевые слова: история украинской фольклористики, региональные исследования фольклора, прозовые фольклорные нарративы, методика полевой работы, эдиционная практика.

«ORAL NARRATIVE» BY COSSACK MYKYTA KORZH AS A FACT OF UKRAINIAN FOLKLORE STUDY

Ivannikova L.I.

*The Institute of art studies, folklore and Ethnology, M.F. Rylskiy National Academy of Sciences
of Ukraine, Mykhailo Hrushevskiy str., 4, Kyiv, Ukraine*

i.pawlenko2011@yandex.ua

The article is devoted to the scientific value of the first prose writing in Ukrainian folklore study – of former Cossack Mykyta's oral stories. The author focuses on the historiography of the investigated problem, the history of writing and publishing these stories, the dynamics change in the fieldwork, figures of recorders, textual analysis of recorded samples. Method of recording these stories tends to eighteenth-century literary tradition: recorder retold in literary text online. However, textual analysis suggests two different approaches in fixing the prose narratives: on the one hand it could be self collector's writing, translation, editing

according with published rules, on the other – a record during the time of narration, with careful attention to the narrator's language, the details of the plot, with fixation large number of dialect, archaisms and subculture vocabulary of adequate transmission of polylogues, dialogues and characters which sounded in Ukrainian. The author believes that such textual heterogeneity in this metatext associated with the dynamics of change as a result of the acquisition of certain methods in field experience. The fixation demonstrates the transition from a natural interest in folklore for its scientific study.

Key words: history of Ukrainian folklore study, regional studies, folklore, folk narratives, methods of field work, publishing practices.

Початок XIX ст. – це час зародження нової української літератури та літературної мови на народній основі, час видання перших збірок народних пісень та дум, час проникнення в Україну ідеї романтизму та, з огляду на ці фактори, початок розвитку ключових галузей української науки: історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства.

Факт запису оповідань М.Л. Коржа залишився немовби поза цим процесом, можливо тому, що до справи взялися люди, далекі від світської науки, і навіть не українські, а російські церковні діячі, – однак значення цього факту в історії фольклористики не можна ні заперечити, ні применшити. Методика запису цих оповідань тяжіє до літературної традиції XVII–XVIII ст., а едіція відображає швидше методику публікації історичних та археографічних документів, ніж фольклорних творів. Власне, проблема у тому й полягає, що саме являють собою ці оповідання – а вони очевидно мають синкретичний характер: як історичного документа, так і усної історичної, біографічного та фольклорного нарративів.

«Устное повествование» М.Л. Коржа має свою історіографію. Історію його запису та публікації вичерпно дослідив український церковний історик Василь Біднов, і в монографії «Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа» та його походження і значіння» (1925), і в численних статтях, опублікованих переважно в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» [1; 2; 3]. Є й замітки інших учених, присвячені цій пам'ятці, зокрема Аполлона Скальковського, першого видавця оповідань, М. Мурзакевича, В. Григор'єва, П. Хропка тощо [4; 5; 8; 11].

Про історію знайомства архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова) (1781–1858) з Микитою Коржем та запису його оповідань попередньо дізнаємося з «Путевых заметок» ректора Катеринославської духовної семінарії, архімандрита Якова (Вечеркова), який не тільки супроводжував архієпископа в усіх поїздках по єпархії, а й сам долучився до запису цих нарративів. Ці замітки 1862 р. опублікував історик Микола Мурзакевич у «Херсонських єпархіальних відомостях» (№ 9–11), а 1910 р. опублікував Василь Біднов у VI т. «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» [2, с. 38–88] з відповідним коментарем, з якого дізнаємося про окремі факти біографії цих двох духовних осіб. Так, наприклад, архімандрит Яків, ієромонах, був ректором Катеринославської семінарії та професором богослів'я з 20 серпня 1823 р. до кінця 1831 р. З архієпископом Гавриїлом він познайомився ще в Орловській єпархії, де був ректором Сєвських духовних училищ. Отже, обидва були росіянами за походженням і зустрілися знову на Катеринославщині 1828 р., куди Гавриїл (Розанов) був направлений на посаду архієпископа. Як стверджує В. Біднов та інші біографи, обидва вони були людьми неординарними. Щодо Гавриїла, то він завжди цікавився старовиною. В. Біднов називає його «видатним істориком колонізації Степової України» [3, с. 3], зауважуючи, що його ім'я займає почесне місце серед дослідників регіону [3, с. 4]. Син священика з Костромської губернії, він закінчив Московську духовну академію, працював на педагогічній роботі в різних семінаріях, у т. ч. був ректором семінарії у Вологді, де в той час єпископом був Євгеній Болховітінов, знавець російської та української старовини, збирач історичних пам'яток. Саме від нього й перейняв арх. Гавриїл захоплення історією, яке тривало протягом усього життя. В. Біднов зазначає, що «найбільше оддав він уваги та сил чужій для нього Степовій Україні, де він послідовно посідав архієрейські катедри: Катеринославську (1828–1837) і Херсонсько-Таврійську

(1837–1847) [3, с. 4]. Саме Гавриїл, поруч із І. Срезневським та А. Скальковським, поклав початок краєзнавчим дослідженням регіону, за що Д. Яворницький назвав його першим істориком Півдня України. Крім архівів, він одним із перших звернув увагу й на усну історію та народну творчість Степової України. Є численні свідчення про те, що під час подорожей епархією арх. Гавриїл записував легенди, перекази, спогади старожилів, вважаючи їх вартим уваги історичним джерелом. Пізніше ці фольклорні матеріали використовувались в історичних працях архієпископа, зокрема в статті «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» [3, с. 5]. Деякі священники свідчать, що владика часто розпитував про минуле в селян похилого віку, наприклад, у м. Новомосковську, в містечку Широкому Херсонського пов. та ін. [3, с. 5]. На схожі факти у своїх «Путевых записках» вказував і архімандрит Яків (Вечерков) [2, с. 42, 43, 48, 56–57].

В. Біднов повідомляв, що під впливом архієпископа Гавриїла зацікавився старовиною і архімандрит Яків, який не залишав поза увагою жодної історичної чи археологічної пам'ятки, жодної цікавої події, – він старанно записував усе це [2, с. 87]. Тож закономірно, що в записках архім. Якова згадується й ім'я Микити Леонтійовича Коржа – у контексті відомостей про закладини Преображенського кафедрального собору в Катеринославі 22 травня 1830 р.: «В конце освящения вышел на сцену поселянин Корж, который был при первой закладке сего храма, в 1787 году мая 9 дня бывшей» [2, с. 87–88]. До цієї цитати В. Біднов подає цікаву посторінкову примітку, джерело якої нам невідоме: «И.М. Преосвящ. Иаков, архиепископ Нижегородский и Арзамасский. Москва, 1855, 20–23 стран., примечание 9-е и 11-е. Автор этой брошюры говорит, что и “Устное повествование” бывшего запорожца Н. Л. Коржа появилось при участии архим. Иакова: “Он записывал со слов самого Коржа, под руководством преосв. Гавриила рассказы бывшего запорожца, а Гавриил издал их в Одессе в 1842 г. “с присовокуплением собственных замечаний и объяснений”. Стр. 23–24, прим. 12-е» [2, с. 87–88]. У тому, що оповідання Коржа записували двоє різних людей, ми пересвідчуємось, звернувши увагу на текстологію цього твору: окремі розділи значно відрізняються за стилем розповіді. І що цією другою особою був саме архім. Яків (Вечерков), повідомляє в передмові сам архієпископ Гавриїл: «Но как они в этом тоне попались мне в руки? Ответ краток: прежде, однако, обязываюсь вспомнить почтенного моего сотрудника, преосвященного Иакова, епископа Саратовского [з 1832 р. – Л. I.]. Оба мы, каждый в своем звании и должностях, жили с 1828 года по 1831 год в Екатеринославе, где беседовал с нами и Никита Леонтьевич Корж. И так он рассказывал старое запорожское свое жительство, а мы слово в слово записывали. И когда соединили между собою отрывки, вышла книжица» [10, с. 2].

Більше про обставини запису сам Гавриїл нічого не повідомляє. Проте є ще одне джерело – спогади дружини регента архієрейського хору А.М. Молчанової, опубліковані в № 22 «Екатеринославского юбилейного листка», посилаючись на які, Василь Біднов доходить висновку, що оповідання Коржа записувались «не в один прием и не в окончательно обработанном виде, а исподволь и отрывочно, в течении многих месяцев или даже годов» [1, с. 286]. Гавриїл наблизив до себе Коржа так, що той міг до нього приїздити коли хотів, і завжди мати теплий прийом. Цитуючи А. Молчанову, В. Біднов пише: «Корж у него (архиеп. Гавриила) частенько бывал; я не припомню теперь этого человека, но помню, моя прислуга откуда-то узнавала о приезде его и бывало докладывает мне: «А до преосвященного Корж приехал!» Этот приезд тогда означал, что архиерейский хор будет отдыхать». [...] Приезд Коржа заставлял Гавриила забывать о хоре; он любил беседовать с Никитой Леонтьевичем и из его повествований составил не один раз упоминаемую мною «книжицу», которая по свидетельству Н.Н. Мурзакевича, (а последнему можно вполне доверять!) ходила по рукам еще в рукописи» [1, с. 287].

Записи оповідань могли бути зроблені в період між 1 серпня 1828 р., коли арх. Гавриїл посів єпископську кафедру в Катеринославі, та груднем 1881 р., коли архімандрит Яків від'їхав із цього міста. На одному з рукописів, який належав графу Михайлу Воронцову, В. Біднов знайшов дату: 12 жовтня 1831 р. – на його думку, це й є дата остаточного завершення роботи обох записувачів над укладанням збірки [3, с. 7]. Цю дату підтверджує і Аполлон Скальковський у статті «Изустные предания о Новороссийском крае» [8, с. 491].

Стаття А. Скальковського була першою публікацією оповідань М. Коржа, – і вона також має свою історію. Новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов, бажаючи мати історію свого краю, доручив її написання молодому чиновнику своєї канцелярії А.О. Скальковському. Для цього останній мав об'їхати всі міста та містечка Степової України (т. зв. «Новоросії»), що мали історичне значення, розшукати місцеві архіви. Тож від травня по вересень 1835 р. А. Скальковський перебував у відрядженні, об'їхав кілька десятків населених пунктів та зібрав необхідні документи. Побував він і в Катеринославі, де знайшов діяльну підтримку своєї справи від архієпископа Гавриїла, від нього ж він одержав і копію «Устного повествования» М. Коржа, зроблену власноруч Гавриїлом, яку передав графу Воронцову і якою неодноразово скористався у своїх історичних працях [1, с. 272–274]. Уривки з рукопису вчений уперше опублікував 1838 та 1839 рр. у «Журнале Министерства народного просвещения» під назвою «Изустные предания о Новороссийском крае» [8].

І Василь Біднов, і Микола Мурзакевич, який пізніше (1842 р.) здійснив повне видання рукопису арх. Гавриїла, стверджують, що А. Скальковський зробив цю публікацію, не порадившись з автором: «Рукопись эта, ходя по рукам, достигла и С-кого, который, не спрося согласия архиепископа, позволил себе переделать ее и напечатать в «Журнале Министерства народного просвещения». Но первый редактор, недовольный такою переделкою, упросил меня издать рассказ, как он говорил, «в собственном тоне очевидца-рассказчика», – писав М. Мурзакевич у своїх «Записках», опублікованих у журналі «Русская старина» (т. 1 за 1889 р.) [1, с. 268]. А. Скальковський у передмові до «Изустных преданий» стверджував, що рукопис йому передав сам владика Гавриїл [8, с. 490].

Видаючи перший том «Истории Новой Сечи» 1841 р., Скальковський знову ж розмістив на її сторінках цілі розділи з оповідань Коржа, «часто задовольняючись ними як єдиним джерелом для освітлення того чи іншого питання з минулого Запоріжжя» [3, с. 13]. Ці уривки зазнали ще більшої літературної обробки, ніж перша публікація, тобто є третьою текстологічною версією цього твору (четверта, як відомо, була здійснена Олексом Стороженком, про знайомство якого з арх. Гавриїлом, що повідомляє журнал «Основа» [7, с. 44–45] і заперечує Василь Біднов [3, с. 6]. Саме текстологічні переробки А. Скальковського, на думку В. Біднова, найбільше обурили Гавриїла і спричинили публікацію ним оригіналу рукопису, який ми і вважаємо головним фактом історії української фольклористики I половини XIX ст.

Сучасники розглядали оповідання М. Коржа як достовірне історичне джерело. А. Скальковський, приміром, уже свідомо розділяв історію писемну та усну, назвавши їх, на протигагу архівним документам, «новоросійською народною історією», хоч і альтернативною, та все ж цілком достовірною. Так само і М. Мурзакевич вважав, що оповідання Коржа збагатили історію краю дорогоцінним матеріалом [1, с. 268].

І це цілком справедливо, адже вони є унікальним синкретичним твором, своєрідним метатекстом, що включає і усноісторичні наративи, і біографічні (або меморати), і фольклорні (історичні оповідання й перекази, топонімічні перекази та легенди), етнографічні описи, історико-географічні відомості, зразки народної ономастики, оповідання, що межують з анекдотами, вірування, прислів'я, субкультурні традиції та обряди. Ці звичаї та фольклор сформувалися не лише під впливом природних умов, а й

особливого способу життя січовиків, їхньої ментальності та несхожих на загальнолюдські матеріальних і моральних цінностей. Тут найбільше виявляються субкультурні традиції військової спільноти, яка живе в умовах дикою поля, під постійною загрозою смерті та під впливом культурних контактів з такими ж дикими ордами. Ці субкультурні традиції виявилися і в зовнішньому вигляді козака, (зачіска, одяг, зброя), і у внутрішньому спілкуванні, ритуалах [10, с. 32], інтер'єрі житла. Так, ритуальний характер мала спільна трапеза в курені, – розміщення козаків за столом, порядок подачі страв, принесення пожертв тощо.

Микита Корж був носієм усної оповідальної традиції і свого роду (окремі оповідання ґрунтуються на основі розповідей прадіда, діда і батька Коржа, зокрема, розділ «О Запорожской Сечи»), і всього соціуму, тож не дивно, що сюжети його оповідань довго варіювались у народі, фіксувались навіть у кінці XIX ст. Довго жила в народі й пам'ять про Коржа. Так, оповідач із села Нові Койдаки, 78-річний дід Мартин Власович Заїка-Кравець, аж 1887 р. розповідав Якову Новицькому про Коржеві могили: «Из старожилов Половицы Кравец знает, и то по рассказам других, известного запорожца Коржа. По его словам, вблизи Екатеринослава, в степи, по направлению от литейного завода, есть две большие могилы, известные под именем “Коржевых”. Там была и степь Коржа. Еще раньше, эти могилы, по его словам, звались “Близнецы”» [6, с. 175]. Про подорож цариці Катерини від Катеринослава до Нікополя розповідали Я. Новицькому 89-річний Трохим Ковбаса та 94-річний Михайло Книрик у с. Язиковій Федорівці Катеринославського пов. того ж 1887 р. У їхній розповіді варіюється епізод про переправу царських галер через Ненаситецький поріг. При порівнянні цих двох уривків зауважуємо, що через 100 років у свідомості нащадків цей епізод не лише фольклоризувався (що виявилось, приміром, у створенні образу доброї та жалісливої цариці), а й набув певного соціального відтінку: у сюжеті з'явилась нова дійова особа – кмітливий і відчайдушний лоцман Кузьмич, який і провів галери через поріг.

М. Корж писав: «Когда же начали спущать первое ея царское судно через порог, на коем судне сидел тогда кормчий наш, вышеупомянутый Полторацкий, и когда бросилось оно обычно с порогов в бездну водную, с страшным шумом, то Императрице показалось с горы, что оно в пенящихся волнах и в глубокой пучине навеки погрязло и погибло не возвратно, тогда она очень скорбела и печалилась не за судном, а за людьми страждущими и жизнь свою потерявшими, но когда ей светлейшим было донесено, что судно цело и через пороги прошло без вреда, да и все суда царские перешли через пороги благополучно, и люди все живы и стоят у пристани, ожидая царского повеления, тогда Императрица чрезвычайно обрадовалась о таком известии» [10, с. 74–75].

Я. Новицький так змалював зазначену вище подію: «Когда погружалась в порог первая галера, Екатерина, по рассказам Кнырика, закрыла лицо платком и плакала. Все умолкли. Окружавшая свита напряженно следила за движением галеры. Когда галера миновала порог, «паны-генералы» закричали ура! Когда проходили остальные галеры, Екатерина, по рассказам Колбасы, смотрела на них в подзорную трубу. Как известно, провожавший галеры лоцман Полторацкий в награду получил дворянство и землю. Вот что по этому поводу рассказал нам дед Кнырик: “Судна цариці провів через пороги лоцман Кузьмич, а лоцманській отаман Півторацький получив награду. Пани не доложили цариці про Кузьмича. Він був отчаянный, сміливий і знав пороги лучше за всіх отаманів. Одна біда тільки – трохи в горілку вкидався. Як провели судна до Кічкаса, Півторацький купив Кузьмичу півкварти – ото і вся плата”» [6, с. 176–177].

Неможливо тепер з'ясувати, чи був Кузьмич реальною особою, чи згадував його Корж, чи записувач фіксував оповідання Коржа дійсно «слово в слово», чи з купюрами. Однак з усього видно, що репертуар Микити Леонтійовича був набагато повніший, та зацікавлення записувачів зосереджувались навколо історичної тематики. Окремі яскраві

оповідання, що не належать до неї, архієпископ Гавриїл подавав у посторінкових примітках. Ось характерна примітка: «По случаю пребывания своего в Москве Корж рассказывал многие о себе весьма забавные анекдоты». Далі записувач подає розповідь про те, як Микита Леонтійович «вірвовкою» міряв Цар-Пушку в Кремлі [10, с. 8]. Хоч архієпископ Гавриїл і називав цю та схожі розповіді анекдотами, проте в його переказі вони втрачають весь присмак народного гумору, який міг звучати з уст самого оповідача, «остроумного и замысловатого». Такі переказані наративи, на жаль, мають лише пізнавальне значення. Така ж доля оповідання (чи анекдота) про порятунок засудженого до страти козака шляхом одруження з дівчиною [10, с. 24].

Запис оповідань М.Л. Коржа, поруч зі збірниками пісень і дум, дійсно можна вважати початком вивчення прозового фольклору, записи якого до того часу хоча й здійснювались (Симеоном Мишецьким, Олександром Рігельманом, Лукою Яценком-Зеленським та ін.), та опубліковані не були. Однак методика запису цих творів, як зазначалося вище, тяжіє до книжної, літературної традиції XVIII ст. і суперечить новим на той час романтичним підходам. Основним принципом запису був переказ тексту російською літературною мовою зі збереженням окремих ідіом, приказок та прислів'їв «в оригинальном тоне». Ця течія, до речі, довго панувала в колі істориків та етнографів XIX–початку XX ст. (а також і аматорів фольклористики), за що зазнавали вони іноді нищівної критики сучасників [7].

Та все ж не можна применшувати значення праці архієпископа Гавриїла для початкового етапу розвитку української фольклористики. Передусім важливим було те, що арх. Гавриїл звернув увагу на народне оповідання як на окреме явище, подібне до пісень та інших фольклорних творів, і як на історичне джерело, варте фіксації, і як на пам'ятку, яка, подібно до архівного документа, має історичну цінність і потребує збереження. Отже, інтуїтивно (а може, й свідомо) він тяжів до культурно-історичної школи, яка на той час зароджувалась у фольклористиці (М. Максимович, І. Срезневський, А. Скальковський, П. Куліш). На той час схожих записів і публікацій в Україні ще не було (перша збірка фольклорної прози була видана П. Кулішем аж у 1856–57 рр.). Записувач міг сприймати їх виключно як історичне джерело, однак дуже зворушливо ставився до тексту власного запису (за що потерпав А. Скальковський) – але не до тексту самого виконавця. Не маючи відповідного наукового досвіду, він не міг зберегти цей текст в оригіналі. Свій же рукопис опублікував він за принципами, які сповідували прихильники культурно-історичної школи: виявляти рівень історичної правдивості фольклорних творів шляхом порівняння їх із архівними документами, фактичні помилки та анахронізми, прокоментувати висвітлені оповідачем події з точки зору їх достовірності і т. п.). Це зумовило велику кількість і досить великих за обсягом посторінкових приміток (подібно як ми бачимо у збірнику М. Максимовича 1834 р.). Крім того, на час публікації оповідань (1842 р.) арх. Гавриїл (Розанов) був уже членом Одеського товариства історії і старожитностей, наукові засади товариства також впливали на формування поглядів цього самобутнього вченого. Саме вони й визначили едиційні принципи, викладені в передмові: адекватне відображення першоджерела, подача посторінкових приміток та коментарів, а також вказівок на літературні джерела, де уточнюються згадані події і факти, спростування анахронізмів, у які іноді впадав М. Корж, історичні довідки про ті чи інші історичні пам'ятки, уточнення інформації про топоніми тощо [10, с. 10, 41, 55, 70 та ін.]. «Когда Коржевы предания столь счастливы, что они обратили на себя столь благосклонное внимание ученых обществ и просвещенных мужей, в особенности любящих отечественную историю, то мне показалось, что Коржу чести, а ученым обществам и мужам просвещенным удовольствия тем более будет, если предания старца издадутся в оригинальном его тоне, т. е. в тех самых словах, выражениях, оборотах, словом в том самом рассказе, каким они вымелись из уст самого автора», – пише арх. Гавриїл у передмові [10, с. 1, 2 нenum.].

Як зазначалося вище, записувачів було два, записували вони окремо один від одного, можливо, і в різний час і за різних обставин, тому книга має тематичну цілісність, однак у ній яскраво відбилися дві різні методики запису фольклорної прози. Так, наприклад, декларація арх. Гавриїла про те, що оповідання Коржа записувались слово в слово, лише умовно відповідає дійсності. Безсумнівно, запис міг проводитися безпосередньо зі слів, але він не відображав буквально усного мовлення оповідача, – така мета не ставилась і не могла ставитись у той час, тим паче істориками. Отже, в процесі запису здійснювалась літературна переробка усного тексту, переклад його російською або церковнослов'янською мовою. Це є не що інше, як авторська, літературна інтерпретація фольклорного твору. У такому випадку духовні особи записували в стилі духовної літератури, особливо окремі частини, де йшлося про церковні справи на Січі.

Як же вдалося відрізнити окремих записувачів? Для цього нам досить було уважно прочитати «Путевые заметки» Якова (Вечеркова), написані «вітєватою» книжною мовою XVIII ст., у стилі бароко. Очевидно, саме він вклав в уста Коржа оповідь, переповнену церковнослов'янськими, книжними висловами, які він вживати не міг, на кшталт: «уже изнемогаю и преклоняюсь к земле, от нея же взят бых, и яве уже есть, яко скоро в ню подобает ми возвратитися и преселитися к предкам. Обаче не умру, но жив буду и повем дела запорожские» [10, с. 3], або «все оные мои предки жили добродетельно и благочестиво, по христианскому обряду», – такими висловами переповнена розповідь Коржа про самого себе, про заснування села Михайлівки [10, с. 4]. У деяких місцях оповідання нагадує житіє якогось святого, записане від першої особи [10, с. 5]. У такому ж стилі записані розділи «О начале города Екатеринослава», «О путешествии Императрицы» [10, с. 55–77], «О редутах и фигурах запорожских» [10, с. 77–83], «О стародревних запорожских селениях, бывших еще до атакования Сечи» [10, с. 84–94], «О Запорожской Сечи» [10, с. 9–12]. В уста Коржа, простого, неписьменного українського козака, вкладаються репліки на зразок: «где и я, грешный старец Корж, удостоился быть» [10, с. 68], або: «Аз же, убогий старец Корж, стою в церкви и ожидаю окончания св. Литургии» [10, с. 69]. Важко сказати: це самозапис Якова (Вечеркова) чи Гавриїла (Розанова), адже в такому ж стилі написані були згодом коментарі та передмова до видання.

Інші розділи «Права запорожские и законы», «О смертных казнях преступников», «О запорожских обычаях и обрядах», «Об атакowaniu Сечи» записані або в інший час, або іншою особою, яка добре розуміла українську мову, або справді безпосередньо з уст оповідача. Хоч запис вівся російською мовою, проте в тексті багато українських слів, навіть діалектизмів, усі репліки персонажів, навіть цілі діалоги, записані українською мовою в російській транскрипції. Особливо це характерно для розділів «Права запорожские и законы», «О запорожских обычаях и обрядах», «Об атакowaniu Сечи», де більша частина тексту складається з діалогів та полілогів. Досить навести кілька цитат: «А холостые сиромы сей участи больше подлежали» (*смертній карі – Л. І.*), або що в лями по рыбальнях или на звериной ловли загоруют, то все то чрез пьянство скоро прогайнуют и видя уже после, що “ничим похмелиться да и нивиткиля поживиться”, заробитки ушли, а гроши пропили, то тогда уже неизбежно простираются и до дальшего распутства и отваги самовольно, а воля и отвага или мед пье, или кандалы тре, по пословици» [10, с. 22]; «Куринный отаман приказывает ватажкови: “Ну, братику, гляди ж, щоб ты якого козака не утратив, то тоди уже и до курия не вертайся, сиречь крадь, да кинци ховай”» [10, с. 23]; «Когда ударит, тогда так ему приговаривает: “От тоби, сучій сыну, щоб ты не крав и не розбивав, мы всѣ за тебе куринем платылы”» [10, с. 26] і т. д. А ось характерний діалог козаків, що прийшли до кошового судитися: «Здоров, батьку! – Здоровы были, паны-молодци! – отвечает отаман. – Сидайте! – Та ни, батьку, николы сидаты, мы дило к тобѣ имѣемо! – Ну говорите! Яке ваше дило?» [10, с. 14]. Мова персонажів оповідань переповнена діалектною, субкультурною та архаїчною лексикою, в

окремих місцях достовірно передано колорит живої народної мови. Ось як звучить остання промова кошового Калнишевського: «А що, панове-отаманы, теперь будем робиты: от москаль у гости нас кличе: чи пидем, чи не пидем, чи отдамо Сичь москалеви, чи не отдамо?» [10, с. 45]. «Нельзя, братци, не йти, бо вже се не дурниця! вы сами бачете, що москаль нас отаковав кругом и артилерію на нас всю вооружив; уже се гости такіе, що пишовши до них вряд ли назад вси вернемось. Но быть тому! Так ничего уже довше думать! Господы, поможи! Дай, Боже, час добрый! Ходим, панове-отаманы, що буде, те буде, а бильше буде так, як Бог дасть!» [10, с. 47].

Цікаво і правдиво записаний діалог запорожців з генералом Текелієм: козаки говорять українською, а Текелій – російською: «Кланяемся, добродію, хлебом силью!» – Благодарствую, благодарствую, запорожники, за хлеб и за соль! Что вы мне скажете? – спрашивал их Текелій. – А от що, добродію. Мы чули, що нам уже без письменного вида и билетив не можно никуды из Сичи отлучаться! – Так, так, запорожники, не отлучайтесь никуда без ведома моего! – Так для того ж то, пане, вѣдома мы и пришли, щоб нам хоть один билет на всих написали, бо мы будем купы держаться и никуды врозь не распливаемось. – Хорошо, хорошо, – продолжал Текелій, – Дак как же у вас прежде то было? – промолвил он. – Та у нас, пане, сих билетив николи не бывало, ни батьки, ни диды наши их не знали, да и праиды не чували, и кто куда хотив, туда и ишов, и ихав» [10, с. 51].

У тексті збережена велика кількість українських лексем, зокрема й іменники в кличному відмінку, оригінальні мовні конструкції: брате, братчику, батьку, панове, добродію, пани-батьки, панове отаманы, сиромы, загоруют, по рыбальнях, ничим похмелиться, нивиткиля, поживиться, заробитки, гроши, с харчовими клунками, вечеряют, прогайнують, панство, пускайте, буде с мене, довику, чую, мудровав, несут оберемками, розслушавшись, паны-молодци, ярманки, в казанах, в карнавку, здоровкаются, швайка, несоливши, на степах тощо. Трапляється чимало архаїзмів та субкультурної лексики, значення яких уже навіть на час запису доводилось арх. Гавриїлу пояснювати в дужках – очевидно, слова ці на початку ХІХ ст. навіть на автохтонній козацькій території вже не були в активному вжитку: дуванятся (т. е. делятся), шалевый пояс, сапьянци, через (патронташ), олух (дурак), ратище, гаман, корякы, сырно, в лями, раменный, кабиця, ложечник, малай, кош, котига, тетеря, построма (баранина), тырло, рыба на стябло, ваганы, конвы. Іноді записувач дає розширене пояснення архаїзму, безсумнівно, уточнене під час запису тексту: «“Загреби” – коржи с пшеничной муки, що их у кабыци загрибали, поки спечуться»; «котига – велика гарба» тощо.

Отже, за текстологією «Устного повествования» можна спостерігати процес здобуття записувачем досвіду польової роботи, від самозапису до запису, можливо, під диктовку – адже такі подробиці не запишеш із пам'яті, тож на кінець багаторічної праці з оповідачем архієпископ Гавриїл став уважним до живого слова, вислову, і запис розглянутих нами розділів майже наближається до запису з уст народу, хоча його автор за інерцією вдається до перекладу окремих частин тексту.

Усе ж записи оповідань Микити Коржа – цікавий і непересічний факт історії української фольклористики, який засвідчує процес переходу від стихійного до наукового інтересу до фольклору, навіть у межах однієї фіксації, яка відбувалась протягом тривалого часу, спостерігається динаміка зміни методів польової практики, від літературного опрацювання тексту до запису безпосередньо з уст оповідача, від самозапису до фіксації живого мовлення виконавця. Важливо було й те, що при недотриманні наукових принципів запису та публікації прозового наративу все ж арх. Гавриїл намагався зберегти цілісність першоджерела, подав розповідь з усіма помилками та анахронізмами, які проявляв Корж, пояснюючи їх у примітках. Важливо й те, що записувач уперше звернув

увагу на постать самого виконавця, вказав на його репертуар і подав біографічні відомості про нього. Водночас запис Гавриїла (Розанова) засвідчив той етап розвитку фольклористики, коли на фольклор дивилися виключно як на історичне джерело і поза увагою залишали всі інші прозові жанри (анекдоти, казки, легенди). Така ситуація тривалий час була характерна саме для регіональних досліджень Півдня України. Архієпископ Гавриїл (Розанов) перший в українській фольклористиці зафіксував зразки прозових наративів, а також і зразки живого народного мовлення, тобто оповідання Микити Коржа можна вважати і пам'яткою української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беднов В. А. К характеристике местных литературных нравов (С.А. Никитин и его «Екатеринославская старина») / В. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. – Вып. VIII. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1912. – С. 265–288.
2. Беднов В. А. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского / В. Б-въ // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. – Вып. VI. – Екатеринослав, 1910. – С. 38–88.
3. Біднов В. О. «Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа» та його походження і значення / Василь Біднов. – Прага, 1925. – 28 с.
4. Григорьев В. [рец. на публ.] Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа, Одесса, 1842 (198 стр.) / В. Григорьев // *Москвитянин*. – 1842. – № 11. – С. 184–185.
5. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, составленная из подлинных документов Запорожского Сечевого архива А. Скальковским. – Издание второе, исправленное и значительно умноженное. – Ч. 1. – Одесса, 1846. – 359 с.; Ч. 2. – 369 с.; Ч. 3. – 296 с.
6. Новицький Я. Твори : в 5-ти т. – Т. 2. / Яків Новицький / [упорядник Людмила Іваннікова]. – Запоріжжя : ППАА Тандем, 2007. – 510 с.
7. Поездка в Южную Россию // *Основа*. – 1862. – Кн. 1. – Січень. – С. 25–51.
8. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае / А. Скальковский // *Журнал министерства народного просвещения*. – 1838. – № 6, июнь. – С. 487–513; 1839. – № 1. – Январь-март. – С. 171–202.
9. Стороженко О. П. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа / Олекса Стороженко / [упоряд. передм. та приміт. П. Хропка] // *Марко Проклятий : Повесть. Оповідання* / – К. : Дніпро, 1989. – С. 203–264.
10. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
11. Хропка П. П. Олександр Стороженко і його літературна спадщина / Петро Хропка // Олекса Стороженко. *Марко Проклятий: Повесть. Оповідання*. – К. : Дніпро, 1989. – С. 5–20.

REFERENCES

1. Bednov, V.A. (1912) “To the characteristics of local literary styles (S.A. Nikitin and his «Ekaterinoslavskaja starina»)”, *Kharakteristike mestnykh literaturnykh нравov (S.A. Nikitin i yego «Ekaterinoslavskaja starina»)* // *Letopis Ekaterinoslavskoi uchenoi arhivnoi komissii*. – Vyp. VIII. – Ekaterinoslav : Tipografiia gubernskogo zemstva. – pp. 265–288.
2. Bednov, V.A. (1910) “Road notes of rector Iakov Vecherkov subsequently Saratov bishop, Nizhnii Novgorod archbishop”, *Putevyie zametki rektora Ekaterinoslavskoi dukhovnoi seminarii, arhimandrita Iakova Vecherkova, vposledstvii yepiskopa Saratovskogo, arkhiepiskopa Nizhegorodskogo* // *Letopis Ekaterinoslavskoi uchenoi arhivnoi komissii*. – Issue. VI. – Ekaterinoslav. – pp. 38–88.

3. Bidnov, V.O. (1925) “«Oral tell zaporozhtsa N.L. Korzha» and its genesis and meaning”, *«Ustnoe povestvovaniie zaporozhtsa N.L. Korzha» ta yoho pohodzhennia i znachennia*. – Praha. – 28 p.
4. Grigoriev, V. (1842) [rec. na publ.] “Oral tell ex-zaporozhtsa Nikity Leontievicha Korzha”, *Ustnoe povestvovanie byvshego zaporozhca Nikity Leontievicha Korzha*, Odessa, 1842 (198 str.) / V. Grigorev // Moskvitjanin. – № 11. – pp. 184–185.
5. The history of New Sich or last Kosh Zaporozhskii, composed from the original documents Zaporizhzhian Sich archive by A. Skalkovskii (1846), *Istoriia Novoi Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo, sostavlenaja iz podlinnykh dokumentov Zaporozhskogo Sechevogo arkhiva A. Skalkovskim*. – Izdanie vtore, ispravlennoe i znachitelno umnozhennoe. – Chast 1. – Odessa. – 359 p.; Chast 2. – 369 p.; Chast 3. – 296 p.
6. Novytskyi, Ya. (2007) “Works in 5 volumes. – Vol. 2 (Composer Liudmila Ivannikova)“, *Tvory v 5-ti tomakh. T. 2. (Uporiadnyk Liudmila Ivannikova)* / Yakiv Novytskyi. – Zaporizhzhya : PPAА Tandem, 2007. – 510 p.
7. Travel to South Russia (1861), *Poezdka v Yuzhnuuu Rossiiu* // Osnova. – Book. 1. – Sichen. – pp. 25–51.
8. Skalkovskii, A. A. (1838), (1839) “Oral tales about New Russia region”, *Izustnyie predaniia o Novorossiiskom krae* / A. Skalkovskii // Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia. – 1838. – № 6, June. – pp. 487–513; 1839. – Yanvar-mart. – pp. 171–202.
9. Storozhenko, O. P. (1989) “Recollections about Mykyta Leontiovych Korzh”, *Spomyinky pro Mykytu Leontiovycha Korzha* // Oleksa Storozhenko. Marko Proklatyi: Povist. Opovidannya / Uporiad., peredm. ta prymit. P. Khropka. – K. : Dnipro. – pp. 203–264.
10. Oral tell ex-zaporozhtsa, inhabitant of gubernii i uezda, seleniia Mikhailovki, Nikity Leontievicha Korzha (1842), *Ustnoe povestvovanie byvshego zaporozhtsa, zhitelia Ekaterinoslavskoi gubernii i uezda, seleniia Mikhailovki, Nikity Leontievicha Korzha*. – Odessa. – 94 p.
11. Khropko, P. P. “Oleksandr Storozhenko and his literary heritage”, *Oleksandr Storozhenko i yoho literaturna spadshchyna* // Oleksa Storozhenko. Marko Proklatyi : Povist. Opovidannia. – K. : Dnipro, 1989. – pp. 5–20.

УДК 82-311.1(73)

ПОЕТИКА РОМАНУ «ГЕРТРУДА І КЛАВДІЙ» ДЖ. АПДАЙКА

Кравченко А.Г., викладач

Запорізький національний технічний університет, вул. Гоголя, 64, м. Запоріжжя
aries_anna@mail.ru

Стаття присвячена створенню комплексної візії специфіки художньої організації роману Дж. Апдайка «Гертруда і Клавдій», який все ще залишається маловивченим. У статті наводиться загальна оцінка праць науковців стосовно цього твору. Виокремлюються основні постмодерністські риси роману, висвітлюється психологічна майстерність автора та особливості на стилістичному рівні. Головна увага приділяється ризомності, яка втілює оригінальну структуру роману.

Ключові слова: Гертруда, Клавдій, Гамлет, Шекспір, роман, постмодернізм, ризома.

ПОЭТИКА РОМАНА «ГЕРТРУДА И КЛАВДИЙ» ДЖ. АПДАЙКА

Кравченко А.Г.

Запорожский национальный технический университет,
ул. Гоголя, 64, г. Запорожье, Украина
aries_anna@mail.ru

Статья посвящена созданию комплексной визии специфичности художественной организации романа Дж. Апдайка «Гертруда и Клавдий», который всё ещё остаётся малоизученным. В статье приведена общая оценка работ учёных относительно этого произведения. Выделяются основные постмодернистские черты романа, освещается психологическое мастерство автора и особенности на стилистическом уровне. Основное внимание уделяется ризомности, которая воплощает оригинальную структуру романа.

Ключевые слова: Гертруда, Клавдий, Гамлет, Шекспир, роман, постмодернизм, ризома.